

КАНТІВСЬКИЙ КРИТИЦИЗМ ОЧИМА ВОЛЬФІВСЬКОГО ДОГМАТИЗМУ: КОНФЛІКТ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОЗИЦІЙ

У статті проаналізовано полеміку Канта з представниками вольфівської філософії. Досліджено ті питання, які стали предметом цієї дискусії, а також концептуальні можливості становлення критичного філософування.

Ключові слова: критична філософія, догматична філософія, скептицизм, філософська школа, істина, публічний розум, визнання.

Діалог Канта з тогочасною філософською спільнотою тривалий час визначався сильним напруженням, різкими конфліктами, і не лише суто теоретичними, а й комунікативними – більшість рецензентів не бажали шукати порозуміння, спільних точок дотику. Таке ставлення до Канта, його першої «Критики чистого розуму» характерне для багатьох представників як емпіричного напрямку, так і філософів начебто близької для Канта школи, у «тенетах» якої він сформувався, – вольфіанців. Кант сподівався на ґрунтовний аналіз своєї «Критики чистого розуму», передбачав складності її розуміння, але те, з чим він зіштовхнувся у перші роки після оприлюднення свого трактату, мало нагадувало спокійне, виважене обговорення його ідей в «ім'я істини». Це було рішуче несприйняття. Крім того, він не отримав публічної реакції з боку тих, кого вважав інтелектуалами першої величини. Так, філософ очікував рецензій від вельми шанованих ним Й. Тетенса і М. Мендельсона, але сподівання виявилися марними. Цікаво, що Кант отримав цілком анекдотичного листа від Мендельсона, де той зазначає таке: «Прошло вже кілька років з тієї пори, коли я наче помер для метафізики. Мої слабкі нерви не дозволяють мені напружено працювати; відтак, я поки що розважаю себе не такими виснажливими справами і наступного разу я буду мати задоволення надіслати Вам деякі їх результати. Ваша “Критика чистого розуму” для мене є критерієм здоров’я. Весь час я тішу себе надією, що мої сили зростуть, і я насмілюсь підійти до вивчення цього твору, який виснажує мої соки. Але мене не полишає надія на те, що я зможу осмислити його до кінця ще в цьому житті» [9, с. 308]. І все-таки Кант не втрачав надії отримати від Мендельсона рецензію на свій трактат. У листі до Мендельсона (16 серпня 1783 р.) Кант намагався навіть окреслити ті питання, які доцільно

було б розглянути у рецензії: 1) аналітичне/синтетичне розрізнення і поняття синтетичних суджень априорі; 2) тлумачення априорних суджень лише як формальних умов можливого досвіду; 3) природа спекулятивних априорних суджень, їх межа [8, с. 334–337]. І навіть після таких настанов Мендельсон не зважився написати рецензію, і ще в одному листі знову посилається на свою слабкість, хоча й підкреслює теоретичні розбіжності між ним і Кантом: «Попри те, що у мене вже не вистачає сили на те, щоб вивчити Ваші твори з належною прискіпливістю, мені все ж відомо, що ми маємо розбіжності щодо основних положень» [10, с. 413].

Рішучість і непоступливість була притаманна і Канту. До того ж, Кант прийняв тверде рішення не втягуватись у пустопорожні дискусії навколо своєї філософії, хоча, як виявилось з часом, іноді він змушений був відходити від цієї обітниці. Він не бажав сперечатися з людьми, що виявили, на його переконання, цілковите нерозуміння його трактату, а то й свідоме, зумисне перекручення його ідей (як Г. Федер, що порівняв його з Берклі) [2, с. 249–264]¹. Ситуація трохи покращилася після видання «Пролегомен...» (1784), однак не настільки, як цього бажав Кант. Хтось із сучасників пожартував (здається, Й. Гаман), що до цих пролегомен не завадило б написати ще одні, коротші та зрозуміліші.

Отож для кожного, хто ставить за мету з’ясувати реальне тло, на якому поширювалася критична філософія, виникає проблема, яким чином досягти поставленої мети; чи є дієвими різноманітні когнітивні методи дослідження «великих» філософських текстів, які завдяки своїй «величчю» і впливові на подальші перипетії філософської думки начебто не потребують

¹ Про складні стосунки між Кантом і Федером цікаво пише Р. Брандт [2].

вивчення того інтелектуального оточення, тих зіткнень (і не лише філософських, а й релігійних, політичних тощо) між носіями різних філософських проєктів, і що також вагомо – донедавна, здавалося, прибічників спільного проєкту. Заглиблення у цю проблему виявляє цікаву обставину – будь-яка велика філософська система «притягує» до себе (повільно чи швиденько) тих, хто починає позиціонувати себе як її прибічник. Більше того, стає зрозумілим, що філософська доктрина може отримати статус культурного явища за умов, що її прихильники, прибічники об'єднуються у певні спільноти, які, за сприятливого збігу обставин, увиразнюються як філософські школи. Саме у межах школи увиразнюється тематика, коло проблем, питання, що обговорюються, досліджуються і популяризуються у статтях, книжках, дисертаціях тощо. У межах школи формується також своя концептуальна мова (навіть свій професійний сленг), своя методологія тощо. Шкільна платформа уможливує виникнення гострих теоретичних конфліктів, які, за певних умов, ведуть, спочатку до мутації базових концептів школи, а з часом до деградації, розпаду і зникнення школи як певного явища інтелектуального життя. За часів Канта явище шкільної філософії було притаманне вольфіанству, оскільки саме ця філософська доктрина отримала широке розповсюдження в академічному середовищі. Але хіба лише це є визначальним для «школи»? Власне, кожна більш-менш потужна теоретична система поглядів на світ могла отримати статус «шкільної» доктрини за умов, що до неї свідомо долучається певна кількість adeptів, які ставлять за мету вивчати і транслювати ідеї засновника системи в «просторі і часі», тобто готові, хочуть і можуть викладати її з кафедр різних університетських центрів, висвітлювати ці ідеї на сторінках різних часописів, а в разі потреби – створювати нові часописи.

До проблеми вивчення німецького ідеалізму під кутом зору формування певних «шкіл» звертався відомий історик філософії – гегельянець Карл Розенкранц. У своїй праці «Історія кантівської філософії» (1840) він запропонував новий методологічний підхід до вивчення історії філософії, зокрема кантівської. Так, з цього приводу він пише: «Розвиток кантівської філософії... за своєю формою, – як це притаманно кожній універсальній філософії, включає такі моменти: перш за все, вона розповсюджується в школі, де повторюють систему майстра і закріплюють її детальними обговореннями; по-друге, розгортається боротьба проти нього (майстра. – *В. К.*). Філософи завдяки новому претенденту, який

виграв битву за загальну увагу публіки, спокійно цим насолоджуючись, не помічають, як її (школи. – *В. К.*) панування занепадає» [13, с. 282]. Філософське вчення майстра втрачає свій автентичний зміст і перетворюється на «будівельний матеріал, з якого нова влада (новий претендент на першість у школи. – *В. К.*) організовує, з одного боку, її падіння, з іншого, що є майже тим самим, її рух шляхами, що не є головним для цієї філософії. По-третє, все-таки, у цій боротьбі з'являється зародок нового, що підносить рівень філософії, яка стає продуктивно-органічним, цілеспрямовано-послідовним рухом уперед» [13, с. 282]. Цікавим є висновок німецького історика щодо запропонованої ним схеми еволюції філософських вчень, зокрема доктрин німецьких філософів: «Зазвичай, у минулих зображеннях нової німецької філософії підкреслюють тільки останній момент, ледве натякають на перший, щодо другого, то його, вочевидь, не зачіпають зовсім» [13, с. 282]. Привертає увагу концептуальна мова німецького історика філософії – школа, перемога, публіка, панування, влада, піднесення, боротьба, занепад, падіння. Відтак, Розенкранц виклав певну методологію (хоча й вельми декларативно, оскільки у своєму власному дослідженні Канта ця методологія майже не застосовувалася) в основі якої – вимога досліджувати філософські доктрини на рівні певної школи, що об'єднує засновників, прибічників, послідовників філософського вчення, між якими з часом виникають гострі суперечки (особливо коли майстра вже немає серед живих), причому це супроводжується як теоретичними дискусіями (що поступово підштовхує до дифузії мови, базових концептів), так і «боротьбою за першість» (що призводить до занепаду школи, її розкол на окремі частини).

Нову методологію історико-філософського дослідження К. Розенкранцу створити не вдалося він запропонував хіба що певну схему, яку, до речі, застосовував вкрай не послідовно, віддаючи данину традиційним когнітивно-прогресивним підходам до вивчення філософських систем. Це й не дивно, з огляду на гегельянське коріння його власного філософування.

Повертаючись до кантівської філософії, слід пам'ятати, що вона відразу опинилася під вогнем критики з боку філософів, літераторів, поетів різного калібру і впливовості. Водночас, трактат «Критика чистого розуму» став своєрідним магнітом, що притягував до себе тих, хто розумів (інколи просто відчував, і лише з часом починав розуміти) концептуальну силу запропонованої кенігсберзьким професором

філософської доктрини. Отож на інтелектуальних теренах Німеччини з'являються перші кантіанці – «вільні художники» і талановиті викладачі-філософи різних німецьких університетів – М. Герц, К. Рейнгольд, С. Бек, К. Шмід, С. Маймон, К. Шютц, Г. Шульце (більш відомий як Шульце-Енезидем), Й. Шульц, Г. Віл, І. Діец, Г. Мелін та ін. Попри певні розбіжності між цими дослідниками і Кантом, перші кантіанці спромоглися виробити спільну мову, проблематику тощо. Кожний з перших кантіанців зробив свій внесок у становлення спільноти, але не «школи Канта», а «школи кантіанської філософії», тобто кантіанського напрямку філософування. Цілком ймовірно, що таких відданих послідовників-«буквоїдів» Кант і не мав. Щоправда, до таких «приємних у всіх відношеннях» прибічників можна зарахувати хіба що перших біографів та видавців його лекційних курсів з логіки, географії і педагогіки. Відомо, що на питання, кого з філософів він вважає своїм учнем, Кант назвав лише одне ім'я – Й. Шульца (автора кількох вдало складених коментарів).

Школа кантіанців виникає упродовж 3–5 років після «Критики чистого розуму», але не як формальне об'єднання (тобто без інституалізації), а як своєрідний «невидимий коледж». Попри це, кожний з теоретиків, хто належав до цієї «духовної спільноти», визнаючи першість і пріоритет Канта у дослідженні більшості філософських проблем, все ж не бажав виконувати роль епігона його ідей. Отже, для кожного з них критична філософія стимулювала їхні власні інтелектуальні пошуки, а це часто супроводжувалося не лише позитивним сприйняттям філософії Канта, а й незгодою з ідеями кенігсберзького мислителя. Це стосується майже всіх вищезгаданих філософів-кантіанців. Усі вони тлумачили вельми своєрідно базові концепти засновника трансцендентального ідеалізму. Наприклад, згаданий вже нами Маймон написав велику книжку про трансцендентальну філософію, де виклав власне її розуміння, що спиралося на концепт «диференціал свідомості» (на основі математичного диференціалу).

Моментом інституалізації кантівської школи слід вважати заснування часопису “Allgemeine Literatur Zeitung” (1785 р., в Єні, потім у Галле). Цей часопис надав першим кантіанцям формального статусу і так потрібну їм публічність. У певному сенсі кантіанський рух підтримував “Allgemeine deutsche Bibliothek” та інші часописи.

На вагомість публічності для «кантівської доби» звернув увагу М. Фуко. На думку французь-

кого дослідника, публічність мала неабияке значення для будь-якого інтелектуального явища доби Просвітництва, кантіанство не було винятком з цього правила. Все частіше інтелектуали сприймають свою епоху як час торжества публічного розуму. За таких умов будь-який інтелектуальний продукт потребував не «кабінетних дискусій» чи обговорення в літературних салонах або в листах, а свого повноправного входження у суспільний контекст як певної констеляції, щодо якої потрібно вести не закулісну розмову, а публічний діалог. Відтак, думки і почуття людей «епохи Канта» більше і більше потребували публічності.

Оскільки у перші роки після «Критики чистого розуму» Кант отримував удари переважно з боку емпіричної і популярної філософії, то постає питання – а де ж були вольфіанці, як вони реагували на трансцендентальну філософію? Вочевидь, зі своєю відповіддю вольфіанці трохи забарились. Опам'яталися вони лише через 7–8 років після видання «Критики чистого розуму» і майже відразу почали готувати плацдарм для атаки на кантівський критицизм. Якими культурними констеляціями зумовлювалася ця активність? Як на мене, то тут треба взяти до уваги декілька обставин, що склались у кінці 1780-х рр.: 1) комунікативна ситуація – значне розповсюдження кантіанства на теренах Німеччини, причому відбувалося це по експоненті (лавиноподібно у 1790-х рр.), що створювало різноманітний «шумовий ефект» на тексти Канта і на нього особисто (з'являються рецензії, книжки, статті, ведуться розмови, чутки, плітки про нього); 2) концептуальні обставини – розумінням того, що майже всі попередні критичні стріли не влучили в ціль, оскільки обстріл вівся з емпіричних редутив, тоді як кантівський проект мав зовсім інше підґрунтя – раціоналістичне, хоча й у новому, трансцендентальному вимірі; 3) організаційно-видавничу ситуацію – оприлюднення Кантом нової редакції «Критики чистого розуму» (1787) та інших вагомих текстів – особливо «Основоположень до метафізики звичаїв», «Критики практичного розуму» – уможливило для критиків більш ґрунтовно сформулювати свої аргументи щодо Кантової філософії. До цього треба долучити тексти кантіанців (яких у 1780-х рр. вийшло чимало, а у 1790-х рр. дуже багато), які також додавали клопоту шкільній філософії, оскільки на них також треба було певним чином реагувати, а декого (як, наприклад, К. Рейнгольда) потрібно було вельми прискіпливо вивчати і критикувати, докладаючи до цього значних зусиль.

Як прибічники Канта, так і вольфганці, чудово розуміли, що від перемоги чи поразки в цій «військовій кампанії» залежало дуже багато: право на повноцінне інтелектуальне життя в межах професійної спільноти; право на викладання в університетах не як якоїсь застарілої, маргінальної школи, кращі часи якої вже у минулому, – а на рівні домінуючої філософської системи, що визначає правила дискурсу, політику комунікації, як у середовищі університетської філософської спільноти, так і правила гри за межами університетських аудиторій – суспільному, культурному житті – як це було ще якихось 15–20 років тому з вольфганцями – їхній вплив був майже незаперечний (особливо на протестантських теренах). Отож це було питання визнання, суспільної поваги, а не примхи і заздрощів, хоча і заздрощі щодо швидкого поширення критичної філософії також були присутні.

Як кантіанці, так і вольфганці розуміли, що успіх значною мірою залежать від концентрації інтелектуальних сил у потрібному місці, організаційній структурі задля нанесення потужного удару по супротивнику. І якщо кантіанці вже мали таку структуру (“Allgemeine Literatur Zeitung”), то вольфганцям її потрібно було конче створити. І таким інтелектуальним і водночас організаційно-видавничим «медійним центром» став новий часопис “Philosophisches Magazin” (Галле, 1788–1792), пізніше “Philosophisches Archiv” (1792–1795), які очолив філософ, науковець, відомий професор галльського університету Йоганн Август Ебергард (1739–1809)². Щодо Ебергарда, то слід зазначити, що це непересічна постать, і не лише з позиції своєї відданості боротьбі за торжество ідей «догматичної школи», а й як автор низки ґрунтовних досліджень на різноманітну тематику, зокрема з історії філософії. Він є автором історико-філософської монографії, де запропонував свою вельми цікаву, але дещо еkleктичну методологію³. Остання передбачає вивчення ідей, біографії

мислителів, бібліографічного матеріалу, політичної історії. З урахуванням усіх цих підходів дослідник може сформулювати прагматичний погляд на історію філософії. Ебергард займався також теорією пізнання (його дослідження «Загальна теорія мислення і чуттєвості» отримало премію на одному з академічних конкурсів), а також ґрунтовно вивчав теологію, філософію мистецтва, право та політику.

Отже, супротивники згуртувалися, кожний знав «свій маневр» у майбутній битві. Власне, з кінця 1780-х рр. все було готове для двобою. Зазначимо, що перші критичні постріли у Кантову філософію з боку вольфганців відбулися ще до масованої атаки Ебергарда і його часопису. Так, Й. Маас, один з співредакторів часопису “Philosophisches Magazin”, який є автором низки досліджень, зокрема щодо кантівської теорії простору і часу. Тож у цих студіях він дійшов висновку, що аргументи Канта щодо можливостей (і відповідно *не*-можливостей) раціонального (апріорного) пізнання сущого не є бездоганними. Ці аргументи можна і треба спростувати. Й. Маас був переконаний, що така можливість є тому, що так звана критична філософія і «шкільна філософія», попри всі розбіжності, вийшли з одного джерела – Ляйбніца.

Вольфганці (знову-таки Маас та Флатт) підкреслювали спільність тематики між ними і Кантом. Бо, справді, хіба «Критику чистого розуму» не звернено до базових питань вольфганства: онтології, що розглядається в рамках трансцендентальної аналітики (логіки); космології, психології, теології, що стали предметом вивчення у трансцендентальній діалектиці; наукового методу, архітектоніки знання (що їх Вольф виклав у вступі і заключних розділах латиномовної «Логіки»), і які репрезентовані у трансцендентальному вченні про метод. Отже, за своєю структурою і тематикою «Критика чистого розуму» певним чином відтворює основні частини «шкільної філософії», зрозуміло, не цілковито, а на рівні засадничих ідей, які, до того ж, критично переосмислені. Хоча щодо цього вольфганці (і на цьому наполягав Ебергард) мали свою думку, більш скептичну.

Але обставини склались (у кінці 1780-х рр.) таким чином, що важко було з певністю сказати, хто переможе, чиї аргументи отримають підтримку з боку філософської спільноти, чи хоча б її академічної частини. Це зараз, з позиції сьогодення здається все очевидним – Кант був приречений на успіх, лише він мусив вийти переможцем з цієї битви за визнання, за право визначати правила філософського дискурсу. З позиції тієї

² Принагідно зазначимо, що в цей час було створено ще один філософський часопис “Philosophische Bibliothek” (1788–1791) Й. Федером і К. Майнерсом, представниками емпіричної філософії. Метою якого було, як ми сказали б зараз, медійна мобілізація противників критичної філософії, чи, як казав Федер, утримання «постійної армії» проти Канта і кантіанців. Але і це ще не все! У 1790 р. вийшов ще один часопис «Новий філософський журнал: коментарі і доповнення до кантівської філософії» (1790), під орудою активних діячів – Й. Абіхта і Ф. Борна. Редакційну мету цього часопису видавці визначали як послідовне дотримання популярності, що потребувало надавати такі коментарі і додатки до кантівської філософії, які б стосувалися інших наук, зокрема практичної філософії, теології, її різних частин, а також їхнього застосування у буденному житті.

³ Йдеться про монографію, де Ебергард виклав своє розуміння методології історико-філософського пізнання [4].

доби, мабуть, все виглядало дещо по-іншому – ніхто не відчував своєї фатальної «приреченості на перемогу», все було непевним, хитким, вразливим. Гротеск ситуації полягав у тому, що зіштовхнулися між собою представники однієї школи, принаймні так вважали вольфіанці. Відтак, це була боротьба не з зовнішніми антагоністами: емпіриками, містиками, спінозистами, скептиками – це була внутрішня колізія між людьми, що тривалий час послуговувались однією мовою, а у своїх дослідженнях спиралися на спільну тематику. Вольфіанці не вважали, що Кант суттєво змінив дискурс, хоча погоджувалися з тим, що він його ускладнив, зробив плутаним і малозрозумілим, особливо для студентської молоді. Як свідчить Рейнгольд у листі до Канта, Ебергард розповсюджував серед студентів свого університету (Галльського) чутки (і не лише чутки, а й виголошував у своїх лекціях це відкрито) про нарочиту складність кантівських текстів, їхню плутаність, а відтак не радив молоді їх вивчати, оскільки те, що у Канта є правильним, це складно викладені ідеї вольфівської філософії, а те, що у нього є хибним, не варте того, щоб відволікатись на вивчення, бо це доконечно заплутає і позбавить можливості зрозуміти правильні думки. Рейнгольд зазначає, що Ебергард не просто хоче спростувати Канта, а хоче чинити скандал і дискредитувати його як мислителя і людину. І взагалі, вважає Рейнгольд, мабуть, жодна інша книжка не викликала стільки подиву, ненависті, докорів, звинувачень у ересі, аніж «Критика чистого розуму» [12, с. 12]. Вельми характерна діагностика реакції на цей текст!

Але існував і інший бік «проблеми комунікації» між різними таборами німецької філософської спільноти, і це вже стосується дискурсивної практики послідовників Канта. Як свідчить К. Реттгерс, полемічна манера прибічників Канта вирізнялася безкомпромісністю і агресивністю. Це стосується їхньої боротьби з популярною філософією, до якої вони виявили справжню «волю до знищення». Інколи така інтонація відчувалась і в листах Канта. Так, він майже не приховував свого презирства до Федера, що, як відомо, мало свою історію, пов'язану з недолугою рецензією на «Критику чистого розуму».

Аналогічно поціновує риторичні прийоми кантіанців В. Рідель, особливо щодо представників німецького емпіризму (так званої штутгартської «Карлової» школи на чолі з Я. Абелем, автором однієї з різких рецензій на «Критику чистого розуму»). В. Рідель зазначає, що часто кантіанці діяли так, наче бажали своїм супротивникам філософського знищення, смерті (*philosophischen*

Autodafé). Про неприпустимість таких риторичних прийомів писали і його критики (той-таки Абель). Канта, зокрема, обвинувачували в тому, що хоча він особисто майже не бере участі в дискусії щодо своєї філософії, але все-таки скеровує своїх прибічників, і тому ті прийоми, які вони застосовують, певним чином віддзеркалюють його власний стиль. Зрозуміло, Канта такі звинувачення обурювали!

Хто ж увійшов до «кола Ебергарда» і брав участь у цьому конфлікті? Якщо узяти за точку відліку авторів “*Philosophisches Magazin*”, де інтенсивно обговорювали проблематику критичної філософії (і не лише Канта, а й його послідовників, особливо дісталось К. Рейнгольду), то це такі філософи, теологи і вчені: Й. Шваб, Й. Маас, Й. Флатт, Г. Брастбергер, П. Боост, Й. Ульріх⁴, математик А. Кестнер та ін. Ці статті були відомими інтелектуалами тієї доби. І все ж головне навантаження у цій сутичці взяв на себе Ебергард. Це була, як пише Фредерік Байзер, посмертна «помста Вольфа».

Ми більше зацікавлені у висвітленні аргументів, що їх висунув проти критичної філософії Ебергард. Це певною мірою відповідає нашій меті – погляд на філософію Канта через «оптичний приціл» вольфіанців. Це значною мірою зумовлено тим, що погляди «пізніх догматиків» на кантівський критицизм поки що не стали предметом вивчення з боку вітчизняних філософів. І дивно, з огляду на те, ця знаменита дискусія уможливило погляд на кантівське філософування під кутом зору тих ідей та концептів, які начебто отримали нищівного удару з боку Канта, після чого, здавалося, не повинні були б зважитись на якусь боротьбу. Однак історія свідчить про геть протилежне – «догматики» не лише відбивали критичні атаки кантіанців, а й перейшли у рішучий наступ.

Як досвідчений полеміст, Ебергард привертає увагу, перш за все, до культурного збігу обставин, що склався у Німеччині в кінці 1780-х рр. Власне з аналізу стану філософії в Німеччині він починає свою програмну статтю до цього часопису. Своєрідний маніфест цього видавничого проекту мав відповідну назву: «Повідомлення про мету та заснування цього філософського

⁴ Цікава постать: з вольфіанців перейшов до табору Канта, один з перших читав лекції з його філософії; водночас створив свою власну систему, де критичну філософію почав розглядати як модифікацію Ляйбніца; у 1790-х роках зайняв агресивну позицію щодо Канта. Як пише Рейнгольд, Ульріх у Сні прочитав 6 лекцій підряд зі спростуванням Канта. Тон лекцій поблажливий і водночас апокаліптичний. Одна з його лекцій закінчувалась так: «Кант, я буду голкою у Вашому тілі, я буду Вашим мором. Що Геркулес пообіцяє, те й зробить». Для нього Кантова філософія є лише поганим варіантом шкільної філософії.

журналу разом з певним розглядом сучасного стану філософії в Німеччині» [6, с. 1]. На його думку, для сучасного філософського дискурсу характерні такі риси: 1) залежність філософування від публічності: «Тепер філософські дослідження, здається, мають значно більше публічності, ніж могли мріяти про це роки 40 тому»; 2) домінування рідної мови (а не латини і французької, як це було ще за часів Вольфа); 3) вміння викладати думки елегантно: «Використання у філософських працях мови своєї країни, елегантність, коректність, краса композиції – дехто з кращих письменників нашої вітчизни у все це одяг філософію»; 4) вміння бути корисним, привабливим: «Це призвело до того, що філософські твори опинились у руках тих, хто зазвичай брав собі щось лише задля приємного відпочинку, чи у кращому разі задля дотепної розмови» [6, с. 3]. Відтак Ебергард ясно усвідомлює, які серйозні трансформації публічного простору відбулися за останні 40 років. Він чудово розуміє, що за цей час значно розширилось коло учасників різних за своєю значущістю спільнот, шкіл, гуртків, об'єднань – формальних і неформальних, маленьких і великих.

Згадаймо, що в цей час утворюються такі неформальні інтелектуальні рухи, як «Буря і натиск», «Веймарський класицизм», а також різні філософські школи і течії. Успішне функціонування філософських спільнот все більше залежатиме від публічного життя. Зокрема, це стосується і успішності кожного філософа, його статусу, що, до речі, неабияк впливало на запрошення до престижних університетів, на вигідних фінансових умовах – як це було з Кантом, хоча він завжди відмовлявся від таких пропозицій. Стає зрозумілим, що публічність будь-кого з філософів, науковців значною мірою уможливується двома факторами: 1) літературним талантом; 2) вмінням бути дотепним, приємним і водночас прагматичним (згадаймо Кантову прагматичну антропологію, де філософ намагався бути і дотепним, і корисним молоді, студентам). Для суспільного визнання філософу вже мало фундувати академічні трактати (хоча, зрозуміло, у німецькому культурному просторі ця вимога зберігала свою незаперечну силу), потрібно було ще й існувати у сфері публічності, а для цього потрібно мати хист журналіста, літератора, тобто або володіти їм самому, або принаймні мати учнів, які б володіли літературним хистом. Таким чином, Ебергард засвідчив, що тогочасне філософування вийшло за межі університетських аудиторій і опинилося віч-на-віч з новою реальністю – освіченою публікою, яка може і

хоче бути в курсі інтелектуального життя, бажає знати не лише літературні новинки – романи, поетичні твори; відвідувати театри, галереї, – вона бажає читати наукові, історичні, філософські тексти. Принагідно зазначимо – за часів Канта попит на інтелектуальну продукцію нечувано зріс, що суттєво «перекодувало» комунікативну мапу Німеччини.

У кілька разів збільшилася кількість часописів, журналів, газет, зросли їхні накладі. Вони також потребували різноманітних матеріалів – від нарисів, поетичних творів до серйозних філософських розмислів, зрозуміло, за умов, що вони відповідним чином препаровані, огорнуті у «приємну форму», тобто літературно оформлені, популярні. Причому популярних як за формою, жанром, стилем і викладом матеріалу, так і за тематикою. «Публічна філософія» звертається до життєвих проблем, актуальної тематики – моральної, політичної, релігійної, філософської, психологічної, антропологічної. Майже ніхто з тогочасних філософів, інтелектуалів не гребував цим. Не дивно, що саме в цей час постає так звана популярна філософія, яка мала неабиякий успіх у публіки.

Кант не стояв осторонь цих тенденцій – він є автором кількох таких актуальних, популярних статей, надрукованих у різних літературних часописах. Згадаймо хоча б Кантову статтю «Про філантропію» та дві рецензії на великий філософсько-історичний опус Й. Гердера «Ідеї до філософії історії людства»⁵. До Кантових популярних статей слід зарахувати нарис «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані», який інспірований, знову-таки, не приватними чи академічними інтересами філософа до історичних питань, а потребою відповісти на одну газетну публікацію, в якій на підставі приватної бесіди філософа з «одним вченим», який відвідав його мимохідь і надрукував у газеті виклад цієї бесіди. На підставі цієї приватної бесіди цей вчений висновує щодо поглядів Канта на історію. У статті Кант мав на меті виправити один не зовсім точний пасаж цієї розмови. Власне задля цього Кант вдався до такої розлогої відповіді. Мабуть, без швидкої реакції на, здавалось, незначну помилку у викладі його думок (але ця помилка була не приватною, а публічною, засвідченою у пресі) філософ міг втратити в очах публіки якусь часточку своєї репутації.

⁵ Це зіткнення, конфлікт між інтелектуалами першої величини, що донедавна, здається, поважали один одного, наочно демонструє особливості функціонування наукової комунікації, її, так би мовити, неідеальність, розриви. «топоси» нерозуміння, з яких, власне, і починається смислова дифузія і мутація концептів, їхній дрейф до інших «смислових берегів».

Чи не є це свідченням сили і впливовості «публічного розуму»? У листі до Боровського (березень 1790 р.) Кант пише про пристрась до читання, що розповсюдилася повсюдно. Ця пристрась захопила не тільки вищі сфери, а й так би мовити демократичні прошарки суспільства. Всі вони вимагали нових і нових вражень, популярних знань, дискусій. Іноді, зазначає філософ, це бажання набувало якихось хворобливих рис, і тоді люди хапалися за будь-які знання – навіть сумнівні, і готові були читати і вірити у будь-що, не відрізняючи справжніх знань від поверхневих опіній, вигадок, містифікацій. Чудова характеристика масової культури з боку людини, що писала про це 220 років тому!

Цікавим моментом тієї доби є те, що тематика публікацій не завжди визначалася самим автором, часто редакція видання, часопису сама ініціювала тему для публічного обговорення, дискусії. Саме такі «зовнішні фактори» спровокували появу знаменитої тепер (після роз'яснень Фуко) статті Канта «Що таке Просвітництво?»⁶. Це питання не кантівське, його, як тему для обговорення, запропонував (у 1783 р.) Й. Цельнер, один з авторів «*Berlinischen Monatsschrift*». Питання мало широкий публічний резонанс, його обговорювали у багатьох часописах тієї доби. Тож не дивно, що до цієї дискусії долучився не лише Кант, а й такі відомі інтелектуали тієї доби, як М. Мендельсон, Й. Мигзен, К. Рейнольд, К. Віланд, Е. Клайн, Й. Гаман, Й. Ебергард та ін. Кожний з них запропонував свою відповідь на це питання, причому не приватно чи «салонно», а публічно, у «засобах масової інформації» – часописах.

Кант добре розумів значення публічних дискусій. Його стурбувало те, що ніхто з його послідовників не взяв на себе сміливості дати відсіч закидам вольфіанців – ні Мааса, ні Флатта, ніхто не намагався ґрунтовно, розгорнуто спростувати. Як свідчать листи, ця ситуація не подобалась Канту, бо могло скластись враження, що його критична філософія не має у своєму розпорядженні достатніх аргументів проти атаки. До цього додалося ще й те, що в цей час (початок 1790-х рр.) досягають найбільшого загострення стосунки Канта майже з усіма німецькими філософськими школами.

Тож не дивно, що саме в цей історичний момент на авансцену вийшов Ебергард зі своїм часописом, в якому він кинув виклик Канту. Відтак, після змалювання культурного контексту німецького філософування, Ебергард у статті «Про

межі людського пізнання», яка стала засадничою для нього та його колег, оскільки саме там ми знаходимо коло питань, які закидалися Канту та його послідовникам (особливо К. Рейнгольду), німецький догматик переходить в атаку на «редути» критичної філософії. Першим його питанням є таке – якій філософській доктрині людина мусить слідувати, бути відданою – скептичній чи догматичній: «Відтак, хто не скептик, той догматик, і тепер спитай себе, наскільки ти далекий від цього» [6, с. 4]. У Кенігсберзі є професор Кант, який намагається зайняти ще одну позицію – критичну. Він вимагає від людини послідовно і невблаганно дотримуватися саме цієї, критичної позиції, заперечуючи хоч якесь її наближення як до скептицизму, так і догматизму. Така категоричність Канта мало чим відрізняється від догматизму, в якому він звинувачує шкільну філософію. Отож, підсумком критичного філософування є новий догматизм, який стоїть на сторожі лише однієї позиції – кантівської. Тоді як філософія Ляйбніца, особливо та, що міститься у «Нових нарисах людського розуміння», йде значно далі, ніж це здається Канту, оскільки передбачає критичну рефлексію над усіма рівнями і формами пізнання, не зупиняючись перед тими формами, які уможливають пізнання речей в собі. Але ці форми пізнання не предметні, а символічні – і це чудово розумів Ляйбніц, але від цього відвернувся Кант. «Крім понять досвіду, у нас є поняття розуму, чи абстракції. Найвищі з них – ноумени або онтологічно – трансцендентні. Абстрактні поняття можуть бути уявлені людським розумом символічними засобами» [5, с. 20]. Кант цього не зрозумів, звинувативши шкільну філософію в тому, що вона стверджує *предметне* пізнання Вищого суцього як звичайних речей, тоді як у Ляйбніца йдеться вже про новий різновид метафізичного пізнання – не прямого, предметного, а символічного. І це дійсний прогрес у царині метафізики. Тому і в цьому питанні Кант не зробив нічого нового, прогресивного, оскільки його критика була по тих мішенях, які послідовники Ляйбніца вже не захищають.

Ебергард вважає, що Кантівська критика більш-менш спростовує скептицизм Г'юма, і тут Кант правий. Хоча і в цьому моменті аргументи Канта не є принципово новими, оскільки їх можна віднайти у Ляйбніца. Саме автор «Монадології» запропонував аргументи проти скептичного філософування, зрозуміло, маючи на увазі не Г'юма, трактати якого вийшли через 25 років після смерті німецького вченого. Ляйбніц мав на увазі скептицизм П. Бейля, його аргументи щодо

⁶ Яку, до речі, не завжди розуміли. Так, для К. Фішера ця стаття свідчить про відмову філософа від базових ідей Просвітництва. Хіба не дивина з погляду сьогодення!

релігії. З другого боку, зазначає Ебергард, кантівське спростування скептицизму, яке спирається на апіоризм, але заперечує пізнання речей в собі, уможливує новий скептицизм, що приховується під личиною критицизму. Таким чином, критицизм є логічно суперечливою доктриною, оскільки одночасно може набувати рис як догматизму, так і скептицизму. А це порушує закон протиріччя.

Крім того, на переконання вольфганців, кантівська критика абсолютної (Ньютона) і реляційної (Ляйбніца) теорії простору і часу з метою обґрунтування їх суб'єктивності, тим більше, демонстрації їх як апіорних форм зовнішнього і внутрішнього чуттєвого сприйняття не має під собою достатніх підстав, оскільки ми можемо уявити такі форми простору і часу, які не відповідають тій топології (Евклідовій), яку Кант взяв за основу для своєї теорії. Математика, особливо її алгебраїчні розділи (диференціальне й інтегральне числення), уможливаються не чуттєвими, а інтелектуальними формами простору і часу, які не мають своїх відповідників у формах чуттєвості. За таких передумов, кантівська теорія і в цьому питанні є спростовною. Реляційна теорія Ляйбніца здатна пояснити, яким чином нова математика можлива, і це пов'язано з тим, що засновник монадології звертається до нової символізації математичного числення, яке не є споглядальним, а є суто мисленневим. Нова алгебра уможливується часовістю, але це інший час – не споглядання, а «категоріально-мисленневий» – математичний час. Отож, простір і час недоречно однозначно пов'язувати лише з формами чуттєвого споглядання, оскільки вони є категоріями розуму і водночас світу. І в цьому питанні Ляйбніц йде попереду Канта.

Поділ суджень на аналітичні і синтетичні не є новиною — це вже знали Ляйбніц і Вольф, і взагалі – цей поділ у логіці є добре відомим. Те, що Кант надає цьому розрізненню такого фундаментального значення, зовсім не означає, що це є дійсне відкриття критичної філософії. Вже у Ляйбніца можна віднайти таке розуміння аналітичних і синтетичних суджень – істин фактів і істин розуму. Перевага Ляйбніца в тому, що добре розуміючи це розрізнення, він не вважав за доцільне і правильне робити щодо цього радикальні висновки, а саме – відмовляти метафізиці у праві оперувати синтетичними судженнями апіорі. Цією заборонаю Кант порушує принцип достатньої підстави, оскільки необґрунтовано висновує неможливість метафізики на основі так званих паралогізмів і антиномій, які, у свою чергу, передбачають цей апіоризм як щось

існує, причому не лише для можливого досвіду, а й для сфери метафізики.

Вже згадуваний Й. Флатт робив закиди щодо етики і філософії релігії Канта. Окрім того, він звинувачував Канта у непослідовності: «Послідовність є найвищим обов'язком філософа», – полюбляв він повторювати. Отож Кант, на його погляд, є непослідовним, оскільки: 1) припускається логічного кола у доведенні, коли, наприклад, висновує моральний закон зі свободи, і водночас свободу ґрунтує на моральному законі; 2) застосовує категорії розсудку до сфери ноуменальної, що вочевидь є свідченням непослідовності, оскільки філософ припускає як щось існуюче (існування – це вже категорія розсудку) так званий інтелігібельний характер, що детермінує (і це також категорія розсудку) вільні вчинки людини; 3) припускає, що релігійність людини може задовольнятися лише вірою у Вищу Істоту, хоча, як твердить Кант, стосовно існування цієї істоти ми нічого не знаємо. На думку Флатта, це є вельми слабке підґрунтя для віри, оскільки людина повинна вірити за будь-яких обставин, навіть тоді, коли знає, що існування об'єкта віри ні довести, ані спростувати неможливо, – як на цьому наполягає Кант. Для Флатта обмеження віри у Бога лише сферою практичного розуму не посилює, а, навпаки, послаблює таку віру. Більше того, згідно з Флаттом, практичний розум не може розправити свої крила і полетіти до «надчуттєвого світу», якщо ці крила підрізані теоретичним розумом. Отже, якщо Кант хоче зберегти віру, то він мусить не обмежувати теоретичний розум, а навпаки, повернути йому силу, надати йому право досліджувати царину метафізичних сутностей.

Кант був дуже стурбований цієї критикою. Свідченням Кантового інтересу до критичних зауваг Ебергарда є те, що попри свою завантаженість написанням дуже складного (за свідченням самого філософа, можливо, найтяжчого для нього) трактату «Критика здатності судження», він змушений був відійти від обітниць не втручатись у дискусії і розгорнути масштабну відповідь на цю критику. Це увиразнилось у вельми цікавій Кантовій праці «Про одне відкриття, після якого всяка нова критика чистого розуму має стати зайвою через старішу» (1790). До цього питання (щоправда, опосередковано) Кант звертається у своєму не завершеному тексті «Про успіхи метафізики у Німеччині з часів Ляйбніца і Вольфа...» (1793), який готувався для участі у конкурсі Берлінської академії, що висунула перед німецькою науковою спільнотою саме це питання. Однак текст філософ так і не надрукував, хоча від

цього його значущість нічого не втрачає. Це справді важливий текст, до того ж, видавці оприлюднили кілька варіантів цієї праці, і кожний з них своєрідно доповнює інші.

Чому Кант погодився на полеміку з Ебергардом і його колегами? Важко відповісти на це питання якось однозначно, але, як на мене, кенігсберзького професора зачепили не так звані «спростування» його теоретичних положень, хоча цей момент не слід цілковито відкидати, оскільки дискусія змусила його уточнити деякі базові концепти критичної філософії – аналітичні і синтетичні судження, апостеріорне і апіорне знання, форми простору і часу, взаємозв'язок емпіричного і інтелегібельного характеру, морального закону і свободи тощо. Крім того – з'ясувати для самого себе і широкого загалу значення доктрин Ляйбніца і Вольфа, зокрема, оцінити проблематику монадології, взаємодії душі і тіла, наперед встановленої гармонії тощо. Все це так. Але була ще й інша – «комунікативна обставина» – Ебергард і його друзі публічно звинувачували його не лише у непослідовності (відомо, що такі закиди Канта завжди виводили з рівноваги), а й у відсутності креативності, оскільки він начебто нічого творчого, оригінального у філософію не вніс, бо все, що він позиціонує як власний внесок, є здобутками Ляйбніца і його школи. Таке звинувачення Кант стерпіти вже не міг. І тому відповідь, попри всю його зайнятість, не забарилася.

Щодо висвітлення цієї прикметної дискусії література не надто багата. Є старе дослідження В. фон Еберстайна “*Versuch einer Geschichte der Logik und Metaphysik bey den Deutschen von Leibnitz bis auf gegenwärtige Zeit*” (1799), де у другій частині ретельно розглядається цей конфлікт [3, с. 165–291]. Не дивлячись на свою приналежність до шкільної філософії (з особливим наголосом на ідеях Ляйбніца) та свою дружбу з Ебергардом, він зайняв збалансовану позицію у цій дискусії. За Еберстайном, останній хоча й провів «чудову» атаку на Канта, все-таки не виявив належної послідовності, продемонструвавши свій «еклектичний догматизм». Для Еберстайна жодної коперніканської революції Кант не здійснив. Насправді Кант є талановитим реформатором шкільної філософії. З одного боку, він не завжди правильно тлумачить її положення, з іншого — виявляє її проблемні місця. Кант, вважає Еберстайн, започаткував новий етап шкільної філософії – критичний.

Зазначимо, до цієї дискусії звертались у ХІХ ст., крім К. Розенкранца, Й. Ердман, Е. Целлер, К. Фішер, Б. Ердман, К. Форлендер, Е. фон

Гартман, В. Віндельбанд та ін. У ближчі до нас часи цю дискусію вивчали Р. Кронер, Е. Кассінер, Л. Вайт, Г. Елісон, Ф. Байзер, К. Вільсон, В. Рьод та ін.

То чи виграв Кант цю битву? І так, і ні. Так, оскільки заснував новий напрям європейської філософії, який спирався на коло його ідей. Ці ідеї, як зазначає Д. Дільтей, мали вирішальний вплив на наступні покоління філософів, і не лише в Німеччині. У цьому контексті саме Кант «здійснив переворот в усьому німецькому мисленні» [1, с. 106]. І це безперечний успіх кантівських ідей, хто б як не ставився до критичного філософування.

Ні, оскільки у надрах цієї нової філософії відбувається відродження певних ідей і підходів старої «догматичної філософії», що знайшло віддзеркалення, наприклад, в онтологізації структур мислення (так званий принцип єдності мислення і буття), відродження раціональної теології (у різних формах, зокрема у вигляді шеллінгіанської філософії міфології та Одкровення, а пізніше, у Гегеля, його філософії релігії), повернення майже всіх тез стосовно доведення буття Бога (включно з онтологічним аргументом). Відтак, у німецьку філософію повертається догматична настанова як певний підхід до концептуального вирішення метафізичних проблем. У цьому сенсі показовою є позиція Ф. Шеллінга, який ще за життя кенігсберзького професора у своїх «Філософських листах про догматизм і критицизм» (1795) пише про надзвичайну привабливість догматизму, ефективність якого, на його переконання, не здатна доконачно спростувати навіть найдосконаліша система критицизму. Догматичне філософування притаманно творцю абсолютного ідеалізму Гегелю, щоправда, його варіант догматизму постає в обладунках спекулятивної діалектики, яку, як відомо, Кант позбавив пізнавальних функцій (зберігши за діалектикою лише негативне значення), і який автор «Феноменології духу» надає «позитивно-спекулятивного» значення як методу пізнання Абсолюту. Але всі такі «відродження» догматизму не можуть спростувати головний здобуток кантівської філософії – трансценденталізм як новий «політичний реєстр істини» (за визначенням М. Фуко), який встановив правила для філософського дискурсу на багато років уперед. Це означає, якщо навіть хтось сповідує зовсім інший «символ філософської віри» – є, наприклад, антитрансценденталістом, містиком, емпіриком тощо, то і тоді він змушений певним чином слідувати за домінуючими правилами дискурсу: «Кожний значний філософ

того часу, – зазначає Дільтей, – знаходився під його впливом і одночасно мусив просуватися вперед» [1, с. 106]. А це означає, що кожний, хто відчуває інтелектуальну силу і має звиятку, повинен цим правилам кинути виклик, змінити їх (задля власного «просування вперед»), але ніхто не має права з ними не рахуватись, не зважати на

них. І в цьому сенсі засновник критичної філософії виграв не лише якусь битву (з тими ж вольфіанцями), а «війну за визнання», оскільки запропоновані Кантом правила філософського дискурсу значною мірою стали визначальними, а сам німецький мислитель став знаковою постаттю європейської духовної історії на всі часи.

Список літератури

1. Дільтей В. Історія молодого Гегеля / В. Дільтей // Історія молодого Гегеля. Віндельбанд В. Відновлення гегельянства / В. Дільтей. – К. : Три крапки, 2008. – С. 59–278.
2. Brandt R. Feder und Kant / R. Brandt // Kant – Studien. – 1989. – Vol. 80. – S. 249–264.
3. Eberstein W. L. Versuch einer Geschichte der Logik und Metaphysik bey den Deutschen von Leibnitz bis auf gegenwärtige Zeit / W. L. Eberstein. – Bd. 2. – Halle : bey Johann Gottfried Ruff, 1794–1799. – S. 491, 508.
4. Eberhard J. A. Allgemeine Geschichte der Philosophie zum Gebrauch akademischer Vorlesungen / J. A. Eberhard. – Halle : Hammerde und Schwetschke, 1796. – 318 s.
5. Eberhard J. A. Über die Schranken der menschlichen Erkenntnis / J. A. Eberhard // Philosophisches Magazin / Herausgegeben von Johann August Eberhard. – Bd. 1. – Halle, 1789. – S. 9–29.
6. Eberhard J. A. Nachricht von dem Zweck und der Einrichtung dieses philosophischen Magazins, nebst einigen Betrachtungen über den gegenwärtigen Zustand der Philosophie in Deutschland // Philosophisches Magazin / Herausgegeben von Johann August Eberhard. – Bd. 1. – Halle, 1789, 1. – S. 1–8.
7. Eberhard J. A. Über die apodiktische Gewissheit / J. A. Eberhard // Philosophisches Magazin / Hrsg. von Johann August Eberhard. – Bd. 2 (2). – Halle, 1789. – S. 126–185.
8. Kant I. – Mendelssohn M. (16, August 1783) // Kant's gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Berlin, 1900. – Bd. X. – S. 334–337.
9. Mendelssohn M. – Kant I. (10, April 1783) // Kant's gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Berlin, 1900. – Bd. X. – S. 307–08.
10. Mendelssohn M. – Kant I. (16, October 1785) // Kant's gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Berlin, 1900. – Bd. X. – S. 413–414.
11. Reinhold K. L. Briefe über die Kantische Philosophie : 2 Bde./ K. L. Reinhold. – Leipzig : G. J. Göschen, 1790/1792. – S. 372, 479.
12. Reinhold K. L. Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens / K. L. Reinhold. – Prag /Jena : bey C. Widtmann und I. M. Maukè, 1789. – 578 s.
13. Rosenkranz K. Geschichte der Kant'schen Philosophie / K. Rosenkranz. – Berlin : Akademie Verlag; Leipzig: Felix Meiner, 1840. – 498 s.

V. Kozlovskyi

KANT'S CRITICISM IN THE VIEW OF WOLFF'S DOGMATISM: CONFLICT OF PHILOSOPHICAL POSITIONS

This article analyzes Kant's polemics with representatives of Wolff's philosophy. The issues that were the subject to this discussion, as well as conceptual possibilities of critical philosophizing establishment are investigated.

Keywords: critical philosophy, dogmatic philosophy, skepticism, school of philosophy, truth, public awareness, recognition.

Матеріал надійшов 07.03.2014